
LA LLEGENDA EN EL MÓN GREC

Jesús Carruesco

Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d'Arqueologia Clàssica

---

1. Algunes consideracions teòriques

El mite és un element central a la cultura grega, no només per l'extensió de la seva presència a tots els àmbits de la societat i la multiplicitat de les seves funcions, o per la riquesa i varietat inexhaurible de les seves històries.¹ El mite és a la base de les profundes transformacions que es produeixen a la cultura grega arcaica i clàssica (segles VIII – IV aC) i que tindran una importància cabdal per a la civilització occidental, en la mesura que van donar lloc a nous modes del pensament i del discurs, com ara la filosofia i la història, però també a les diverses formes del discurs literari. La centralitat del mite en aquests processos ha suscitat, ja des de l'antiguitat i fins als nostres dies, un interès proporcionalment intens de pensadors, científics, literats i artistes, que ha fet passar a un segon pla l'estudi d'altres formes de narracions tradicionals, com ara la fàula, el conte, la pseudo-biografia o, en el cas que ens ocupa, la llegenda.²

A diferència dels altres modes de la narrativa tradicional suava esmentats, la primera pregunta que cal plantejar-se sobre la llegenda en la cultura grega antiga es refereix a la seva existència o, parlant amb més propietat, a la seva pertinència com a categoria interna de la percepció dels grecs antics (des d'una perspectiva «emic» de l'antropologia cultural) o almenys com a eina útil per a l'estudi d'aquella cultura. Una primera reflexió etimològica ja revela el caràcter aliè del terme respecte a la llengua

-
- 1 Grup de Recerca Literatura, Iconografia i Recepció de l'Antiguitat (LIRA) de la URV-ICAC. Agraïxo a Magí Sunyer i Emili Samper la invitació a participar en aquest volum. Els autors clàssics són citats en el text de l'article seguint el sistema usual de referència interna de l'obra. A la bibliografia final es podrà trobar, sota el nom de l'autor en qüestió, la referència bibliogràfica completa de l'edició emprada amb el nom del traductor.
  - 2 Les possibles distincions entre el mite i les altres formes de la narrativa tradicional són abordades, entre d'altres, per Kirk (1970), Kirk (1974), Graf (1985), Edmunds (1990), Duch (1995 i 1996), Buxton (1994).

grega. A diferència del mite (*mythos*) o la història (*historia*), mots d'origen grec, el terme «llegenda» ens remet al llatí medieval, referit principalment a les narracions hagiogràfiques, com ara la famosa *Legenda aurea* de Jacopo della Voragine (segle XIII). D'altra banda, el sentit literal del neutre plural *legenda*, «coses dignes de ser llegides», participi de futur passiu del verb *lego*, també ens porta al món de l'escriptura i del llibre, ben diferent del context eminentment oral de les narracions tradicionals de la Grècia antiga. El terme alemany corresponent a la nostra «llegenda», *Sage*, sí que evoca aquest espai de l'oralitat, i fàcilment podríem trobar-li en grec una correspondència, un substantiu verbal del verb «dir»: *logos*. Però l'esperança d'haver trobat un terme genuïnament grec per a la llegenda s'esvaeix aviat en examinar-ne l'ús. En efecte, el *logos* pot referir-se a qualsevol acte de parla, des d'una paraula a un discurs, una narració o una argumentació, o fins i tot, en el llenguatge filosòfic, a la mateixa capacitat racional de l'ésser humà que es manifesta a través del llenguatge.

L'absència, en el nivell terminològic, d'una traducció evident de la nostra llegenda al grec antic no comporta necessàriament la inexistència del concepte o de la *res ipsa* en la cultura grega. Caldrà, doncs, examinar quines són les correspondències, si n'hi ha, que podem trobar en les narracions tradicionals d'aquella cultura amb allò que actualment entenem per llegendes. Aquí, però, sorgeix un altre problema, força més greu que l'anterior: la dificultat d'arribar a una definició de la llegenda que faci unanimitat entre els estudiosos moderns del folklore. En el seu llibre sobre la relació entre la llegenda i la creença –una relació que l'autora considera central per a aquesta definició–, Linda Dégh (2001: 39-97) comença preguntant-se sobre aquesta qüestió i dedica el primer capítol del seu estudi a recórrer les innombrables definicions que els estudiosos han donat de la llegenda, sovint més o menys properes, però en altres ocasions també en oberta contradicció entre elles o si més no força diferents pel que fa als trets seleccionats en cada cas com a definitoris.³

3 Vegi's també Prat (1984: 74-75). Val a dir que també el concepte de mite és notablement difícil de delimitar per una definició capaç d'obtenir el consens de la comunitat científica, tant per les múltiples formes i funcions que adopta en cada cultura i època com per la diversitat metodològica i fins i tot ideològica de les diferents escoles o disciplines que l'han abordat, fins al punt que M. Detienne (1981), parlant de la mitologia clàssica, sosté que es tracta d'una construcció moderna sense existència real a la cultura grega antiga. Una mostra de la diversitat interpretativa en l'estudi del mite grec a Bremmer (1987) i Calame (1988).

Des de la distinció dels germans Grimm entre el conte (*Märchen*), més poètic, i la llegenda (*Sage*), més històrica, una distinció que és a la base de la tripartició clàssica mite/conte/llegenda, s'han succeït les classificacions, amb les corresponents definicions, tant dels diversos modes de la narrativa tradicional com dels subtipus dins de la categoria de la llegenda. D'aquestes en retindrem algunes, especialment influents o freqüentment repetides, en la mesura que poden ser útils per a la nostra recerca del lloc de la llegenda en el món grec. En primer lloc, és ja tradicional la triple classificació de les llegendes entre etiològiques, motivades per un element de la realitat remarcable o enigmàtic que cal explicar; històriques, desenvolupades a partir d'un fet o personatge històric memorable; i sobrenaturals (també anomenades «llegendes de creença»), que narren la irrupció d'un ésser sobrenatural en el món de la quotidianitat. Per altra banda, fent servir un criteri purament formal com és la figura del narrador, el folklorista suec Carl Wilhelm von Sydow (citat a Dégh 2001: 40-41) va proposar diferenciar entre la narració en primera persona, que anomenà *Memorat*, en la qual l'explicació d'un fet extraordinari que li ha succeït al propi narrador converteix aquest en el garant últim de la credibilitat de la història, i el *Fabulat*, que relata fets que el narrador ha sentit explicar a d'altres. Tot i que d'altres folkloristes van excloure el primer tipus de les seves classificacions, adduint la diversitat formal que les històries en primera persona poden presentar, d'altres –entre els quals la mateixa Dégh– han observat amb raó que les diferències formals no poden amagar l'afinitat entre els dos grups i que la mateixa història pot adoptar alternativament els dos formats.

També relativa, per bé que important, és la distinció entre la llegenda popular o tradicional, pròpia de contextos orals, i la llegenda literària. De fet, des dels inicis mateixos de la literatura occidental, com veurem més endavant a propòsit de l'*Odissea*, elements característics de la llegenda tradicional es troben adaptats o integrats en la construcció d'obres creades amb una intencionalitat artística. En tota la història posterior de la literatura, tot i que amb períodes de major intensitat com l'edat mitjana o el romanticisme, la llegenda, com el mite, constituirà un material literari de primera importància, ja sigui en forma de llegendes populars reelaborades literàriament, ja sigui com a històries expressament creades per l'autor imitant els paràmetres tradicionals. Naturalment, en un període remot en el temps com és el món grecoromà, en el qual l'accés primari a informadors orals és impossible, no sempre és fàcil destriar entre un cas

o un altre. No tenim prou elements per decidir si les històries de bruixes o fantasmes incorporades a la novel·la d'Apuleu, *L'ase d'or*, són invenció de l'autor o manllevades a relats populars. Tanmateix, podem estar raonablement segurs que les històries referides per autors erudits que donen l'explicació local d'un fet o objecte estrany, com ara Pausànies a la seva *Descripció de Grècia*, o bé per simples compiladors d'històries increïbles, sense cap pretensió literària, com Flegó de Tralles a l'obra *Sobre coses prodigioses*, són històries orals tradicionals preservades per aquests autors del segle II dC, com ho poden ser les que recullen els antropòlegs o folkloristes moderns.

La relació, ja sigui de similitud o de contraposició, entre l'antiguitat i els nostres temps ens porta a esmentar un altre tipus de llegendes que han vingut a complicar la ja difícil tasca de definir la llegenda. Es tracta de l'anomenada llegenda contemporània o, amb un terme que ha obtingut una gran popularitat en part gràcies als reculls del folklorista americà J. H. Brunvand, la llegenda urbana, és a dir, tot un conjunt de narracions orals que es creen i circulen en el context de la societat contemporània, comparables en molts aspectes a les llegendes tradicionals, però que reflecteixen aquest context urbà i modern, a diferència d'aquelles, d'ambient predominantment rural. És interessant reprendre aquí la següent observació de Dégh (2001: 44): «In this area [i.e., la llegenda contemporània], the difficulty lies in the lack of a generally acceptable definition of the legend proper from which the contemporary legend should be distinguished». Paradoxalment, aquestes paraules es poden aplicar exactament a la problemàtica que aquí ens ocupa, és a dir, l'intent d'identificar i caracteritzar la llegenda en l'antiguitat greco-romana. Com observàvem al principi d'aquesta disquisició teòrica, en examinar l'origen i etimologia del terme, la llegenda tradicional d'origen medieval recopilada i estudiada pels folkloristes des dels temps dels Grimm, és a dir, el primer romanticisme, constitueix el punt central i nuclear del nostre concepte de llegenda, en relació i a partir del qual es desenvolupa qualsevol intent d'establir-ne la validesa per a altres contextos, antics o contemporanis. Amb aquesta constatació, que planteja un cert dubte metodològic sobre la necessitat d'un estudi sociològic i antropològic del context cultural més aprofundit del que podem fer aquí, passem ara a descriure si més no les principals formes en què es presentaven en el món grec aquelles narracions que corresponen a les definicions contemporànies de la llegenda.

2. Cercant la llegenda a la Grècia antiga: períodes hel·lenístic i imperial

En el període de més de mil anys que transcorre entre els poemes homèrics i el principi de l'Imperi Bizantí, el món grec coneix nombroses i profundes transformacions. Assumint el risc d'una simplificació excessiva, podem distingir entre dues realitats culturals ben diferents, a les quals corresponen una situació també diversa respecte a la visibilitat i funcions de la llegenda. En el primer període, que comprèn l'època arcaica i clàssica (segles VIII – IV aC), la cultura grega és predominantment oral, tot i que en un lent procés d'evolució cap a l'hegemonia de l'escriptura que culminarà simbòlicament amb la fundació de la biblioteca d'Alexandria, a principis del segle III. En aquest període, la *polis* constitueix el marc de vida bàsica del ciutadà grec, un context social i cultural més o menys homogeni que troba en el mite un discurs compartit, multifuncional i cohesionador. En canvi, la cultura de l'època posterior, que comprèn els períodes hel·lenístic i imperial (segles III aC – v dC), gira entorn als grans centres urbans, socialment heterogenis, àdhuc multiculturals, com són Alexandria o la mateixa Roma, ja que en aquest període el món grec i el romà s'integren en un *continuum* cultural únic, sota l'hegemonia política i militar de Roma. A diferència del món grec arcaic i clàssic, trobem ara una clara distinció entre una cultura escrita, literària i erudita, amb gèneres i codis ben establerts, i les múltiples formes, menys organitzades, de la cultura popular de les masses il·letrades.

En aquest període més tardà, hel·lenístic i imperial, trobem un ric panorama de narracions que encaixen bé en les tres categories en què sovint es divideix la llegenda: etiològiques, històriques i sobrenaturals. En tots tres casos, com hem dit abans, les fonts ens proporcionen exemples d'elaboracions literàries al costat d'al·lusions o registres d'històries que devien circular oralment entre la població. Citem a continuació alguns exemples de cadascun dels tres tipus. En l'àmbit de les històries etiològiques, al principi de l'època hel·lenística podem esmentar l'obra del poeta alexandrí Cal·límac (segle III aC), intitolada precisament *Aetia* (*Causes*), conservada fragmentàriament, que consistia en un seguit de llegendes que explicaven l'origen de diversos costums, rituals o fets històrics. En els segles posteriors trobem molts altres exemples de llegendes etiològiques en les obres en prosa d'autors com Plutarc, Pausànies o Diodor d'Halicarnàs. Així, per exemple, a la seva obra *Les virtuts de les dones*, Plutarc explica el nom de les festes de la Infàmia a Argos, en què homes i dones

intercanviaven les vestidures, amb la història de la defensa heroica de la ciutat contra un exèrcit espartà que van fer les dones argives, capitanejades per la poetessa Telesilla. En un altre passatge de la mateixa obra, la història de Policrita de Naxos, que va salvar la ciutat d'un setge amb la seva astúcia, serveix per explicar per què a Naxos hi ha un lloc que es diu «la tomba de l'enveja» (Plutarc, *Virtuts de les dones*, 245e7, 254e5). Com es pot veure en aquests exemples, el fet que l'explicació llegendària es relacioni en ocasions amb esdeveniments històrics fa que aquests relats puguin també catalogar-se com a llegendes històriques. D'altra banda, atès que la llegenda comparteix amb el mite aquesta funció etiològica, sovint tots dos tipus de relats, mites i llegendes, apareixen juxtaposats en la mateixa obra, com passa en les *Metamorfosis* d'Ovidi, on s'acumulen relats de diversos tipus amb el nexa comú d'explicar un objecte del món real a partir d'una història de metamorfosi. Si en la major part dels casos podem parlar de mites, per la participació de personatges divins o heroics de la religió tradicional (Apol·lo i Dafne, Hèracles i Neso, Níobe o Adonis), en d'altres, com la història de Píram i Tisbe o la d'Hero i Leandre –personatges quotidians que no semblen haver tingut una entitat religiosa tradicional–, la categoria de la llegenda etiològica, en la seva forma literària, pot constituir una classificació útil a l'hora d'establir una distinció amb el mite.

Pel que fa a les llegendes històriques, l'exemple paradigmàtic és la figura d'Alexandre el Gran, al voltant de la qual apareix ben aviat tot un seguit de relats llegendaris que configuren una tradició paral·lela a la de l'abundant producció historiogràfica sobre el personatge. Aquestes històries, de caire generalment fantàstic i meravellós, configuren ja a l'antiguitat l'anomenada *Novel·la d'Alexandre*, que coneixem en diverses versions i que gaudirà d'una popularitat ininterrompuda fins a l'edat mitjana, amb obres com el *Roman d'Alexandre* francès o el *Libro de Alexandre* castellà. Com Alexandre, molts altres personatges importants de la història grega, i no només cabdills sinó també filòsofs, poetes o artistes, donaran lloc a una rica producció de relats llegendaris recollits per les fonts, sovint al costat de dades que podem considerar històriques.⁴

---

4 Sobre els motius llegendaris en les biografies dels filòsofs grecs, presents al costat de dades històriques a l'obra de Diògenes Laerci *Sobre les vides, opinions i sentències dels filòsofs il·lustres* (segles II – III dC), vegeu Grau (2009). Pel que fa a les vides de poetes, una obra fonamental dins d'una bibliografia molt extensa, és Lefkowitz (2013).

Per últim, el grup de les llegendes sobrenaturals o de creença també està molt ben representat en el període hel·lenístic i imperial, tant en les fonts gregues com en les llatines. Ja hem parlat de l'obra *Sobre coses meravelloses* de Flegó de Tral·les, un llibert d'Adrià que va escriure en llengua grega una recopilació de relats o simplement notícies meravelloses, entre els quals trobem un seguit d'històries de fantasmes i aparicions sobrenaturals. Podem destacar entre aquestes la història de Filínion, una noia morta que torna de la tomba per passar les nits amb el seu amant Macates, fins que la seva dida la veu casualment i aterrida ho explica a la mare de la noia. Passada la primera reacció d'incredulitat, la mare acaba sorprenent Filínion en l'hostatgeria on acudeix a trobar-se amb Macates, despertant la còlera de la noia, que després d'amenaçar-los amb futures desgràcies, cau morta definitivament. L'endemà, quan la tomba és oberta i trobada buida, els pares comproven horroritzats que el cadàver de la noia morta a l'hostatgeria és efectivament el de la seva filla. Per la seva banda, Macates no pot suportar la pèrdua definitiva de la seva estimada i es suïcida.⁵

Històries similars, amb morts que tornen de la tomba, cases encantades, conjurs de bruixes o atacs d'homes-llops es poden trobar en nombrosos textos d'aquest període, a vegades inserides en obres literàries més extenses, com ara en les novel·les llatines *Satiricó* i *L'ase d'or*, de Petroni i Apuleu, respectivament.⁶ En totes elles trobem un tret generalment reconegut com a definitori de la llegenda, com és l'èmfasi en el caràcter anòmal, extraordinari, de l'aparició sobrenatural, que genera una reacció d'horror en els testimonis davant del que perceben com una irrupció sobtada d'una altra dimensió en el món real de la vida quotidiana. És precisament aquesta bidimensionalitat del relat allò que, segons autors com Hansen, distingiria la llegenda tant del mite com del conte, en els quals els éssers divins, demoníacs o monstruosos conviuen o interaccionen amb els éssers humans normals sense despertar en aquests cap sorpresa o espant (Hansen 2017).

La proliferació d'aquestes històries en el període hel·lenístic i imperial es pot relacionar amb el context sociocultural, un món predominantment urbà, socialment heterogeni, en el qual conviuen tipus i graus molt dife-

5 Editat en traducció espanyola, juntament a altres autors de característiques similars, per F. J. Gómez Espelosín (Flegón de Tralles 1996: 166-170).

6 Reculls d'aquest tipus d'històries a Felton (1991) i Guzmán Almagro (2017).

rents de creença: religions diverses, supersticions i pràctiques màgiques al costat de postures filosòfiques marcades per l'escepticisme o el racionalisme ateu. No és estrany, doncs, que en molts casos aquests relats presentin trets de similitud amb la llegenda urbana contemporània o els esquemes narratius d'èxit en els mitjans de comunicació de masses actuals, com el cinema o la televisió.

3. La llegenda en la Grècia arcaica i clàssica: entre el mite i la història

La situació en el període arcaic i clàssic és ben diferent, si bé podem observar també alguns elements de continuïtat amb les èpoques posteriors. Així, s'ha observat sovint que els relats de contactes amb els morts del període tardà tenen un precedent clar en el viatge d'Ulisses al món dels morts en el cant XI de l'*Odissea*. Tot i així, la llegenda és en els períodes anteriors molt més difícil d'identificar i d'aïllar, en part pel nombre més limitat de les fonts que se'ns han conservat (tot i que cal també tenir en compte que almenys algunes de les notícies preservades pels compiladors erudits tardans es poden remuntar a èpoques més antigues). Però el factor decisiu en aquesta diferència cal cercarlo en l'omnipresència del mite com a discurs actiu i vàlid en tots els àmbits de la cultura i a tots els nivells de la societat grega arcaica i clàssica. L'extensió del mite grec i algunes de les seves característiques específiques, com ara la importància del mite heroic respecte al diví, amb una textura realista i quasihistòrica, situat en uns temps i llocs propers al present, fan que l'espai que solem associar amb la llegenda quedi en la Grècia antiga en gran part ocupat pel mite, fins al punt que per a alguns autors, com ara Graf (1985) o Bremmer (1987), mite i llegenda s'haurien de considerar sinònims a la Grècia antiga. D'altra banda, com hem dit abans, aquest període coneix també l'aparició de corrents crítics amb el mite i particularment amb la seva pretensió de validesa com a discurs global. En aquest sentit, la progressiva visibilització de la llegenda respecte al mite, que comença –si més no de manera incipient– ja en aquest període, es pot posar en relació, almenys fins a cert punt, amb la paral·lela diferenciació de discursos sorgits del mite que en part hi resten vinculats, en part es proposen com a modes alternatius de representació i explicació de la realitat, en especial la literatura, la història, i la filosofia. En aquest context, la llegenda es pre-

senta com una forma narrativa naixent que es situa a la perifèria del mite, ocupant aquells espais que aquest va deixant lliures en les fronteres amb els nous discursos, en especial a les fronteres entre el mite i la història i entre el mite i la literatura.⁷

Pel que fa al primer aspecte apuntat, el caràcter específic del mite grec, un primer element a destacar és la poca importància dels mites cosmogònics i teogònics a Grècia, en comparació amb d'altres cultures. El marc de referència per a l'home grec és la *polis*, i per aquest motiu els relats sobre la fundació de la ciutat o l'explicació de les institucions de la vida cívica són molt més importants que l'origen del cosmos. La *Teogonia* d'Hesíode, centrada en el relat de les generacions divines des de les potències primordials fins a l'establiment del regne de Zeus i els Olímpics, és un poema molt important en la cultura grega, i coneixem l'existència d'obres similars avui perdudes, però la poesia teogònica no pot comparar-se amb la importància i diversitat de l'èpica heroica, amb innombrables poemes que, com la *Iliada* i l'*Odissea*, narraven les gestes individuals (per exemple, els treballs d'Hèracles) i col·lectives (com les guerres de Troia i Tebes o el viatge dels Argonautes) dels herois del passat.⁸

El mite heroic funciona a la Grècia arcaica com a relat del passat, però un passat «històric», no remot, ja que el seu desenvolupament respon a la necessitat de la *polis* naixent –després d'un llarg període (segles XI – VIII aC) de gran pobresa material i de estructuració social i territorial molt feble– de construir-se un passat que la definís i justificqués. Aquesta necessitat era especialment sentida per la nova classe aristocràtica que liderava el procés i que necessitava legitimar-se tot emmirallant-se en la figura de l'heroi, ahora ancestre del seu llinatge i senyal d'identitat de tota la comunitat. Amb aquest objectiu, el passat requerit no podia ser un temps remot, cosmogònic, comú a tota la humanitat, com sol caracteritzar-se el temps del mite en les definicions usuals, sinó un passat

---

7 En menor mesura la frontera entre el mite i la filosofia. En aquest sentit, seria interessant abordar els anomenats mites platònics des d'aquesta perspectiva. Alguns d'ells, almenys, com ara el «mite» de l'Atlàntida, s'acosten molt al model de la llegenda històrica; d'altres, com el de l'androgin, presenten trets propis de la llegenda etiològica.

8 Sobre els trets distintius i les funcions del mite grec, en particular la preponderància del mite heroic sobre el cosmogònic i el diví i la seva funcionalitat en el marc de la *polis*, vegeu Kirk (1972 i 1974), Bremmer (1987), Bermejo Barrera (1988), Dowden (1992) i Calame (2015).

concret i particular, situat en uns temps i llocs precisos i propers en relació al present, amb el qual està connectat sense interrupció.

Podem esmentar com a exemple el cas ben conegut de Teseu, l'heroi nacional dels atenesos, però situat en un temps més recent que el dels primers reis mítics nascuts de la terra, com Erecteu o Cècrops. Heroi polític, Teseu no es presenta com el fundador de la ciutat, simplement va reunir els nuclis d'habitació dispersos pel territori en un estat unificat (sinecisme) i algunes versions l'acosten encara més al present fent-ne l'introduïdor de la democràcia, el darrer dels règims polítics de la ciutat, un fet que històricament s'atribueix a Clístenes a finals de l'època arcaica (508 aC).⁹ De manera comparable, el mite nacional dels doris era la història del retorn dels Heràclides –els descendents d'Hèracles que aconseguiren tornar al Peloponès, la terra promesa al seu il·lustre ancestre, diverses generacions després d'haver-ne estat expulsats a la mort d'aquell. Aquest relat té lloc, doncs, en un període posterior al món dels herois, que es clou amb la generació immediatament posterior a Hèracles, la dels herois de Troia, i es connectava genealògicament amb les dues cases reials que regnaven a Esparta.¹⁰ Però el mateix es pot dir de les grans sagues heroiques, com ara els Argonautes o les guerres de Troia i Tebes: els seus protagonistes són els herois nacionals de les ciutats gregues, sovint avantpassats dels clans aristocràtics locals, i la gesta en què participen representa el passat no gaire remot del món contemporani del públic dels poemes que la narren. Aquests exemples, representatius del mite heroic grec, ens porten a una primera conclusió, que pren la forma d'una paradoxa: la majoria dels mites grecs corresponen, més aviat, a la definició de la llegenda que hom sol fer servir precisament per diferenciar-la del mite: propers en el temps i l'espai, amb figures no radicalment diferents dels homes d'avui dia, lligats temporalment o etiològica al present.

D'altra banda, en la prolongació dels relats dels herois i la connexió entre aquells i el present de la *polis*, el mite toca amb la història i en aquest contacte es genera un espai propici a un nou tipus de relat, entre el mite i el fet històric, que podríem qualificar de llegendari. En efecte, al llarg de l'època arcaica i clàssica, els grans cicles heroics d'abast

---

9 Sobre Teseu com a heroi nacional atenès, vegeu Calame (1998).

10 Sobre el retorn dels Heràclides com a *charter-myth* dels doris, vegeu Malkin (2003: 15-45).

panhel·lènic celebrats en els poemes èpics que els rapsodes difonien per tot el món grec (els cicles de Troia, de Tebes, dels Argonautes, d'Hèracles) serveixen com a model per al desenvolupament de narracions noves, però que segueixen els esquemes tradicionals, sovint situades en els últims moments de l'època heroica (els fets immediatament posteriors a la caiguda de Troia) o en un temps posterior al dels herois. Aquestes històries poden anar referides a llocs concrets o a personatges històrics. En el primer grup podem incloure les històries que expliquen l'origen de topònims o de tradicions i costums locals. Així, el viatge d'Ulisses, que no tenia identificació geogràfica precisa a l'*Odissea*, serà aprofitat per explicar nombroses realitats locals, com ara el nom originari de Nàpols, Partènope (el nom de la Sirena que s'hi suïcidà en sentir-se humiliada per l'astúcia de l'heroi), o el temible fantasma colèric de Temesa, ciutat del sud d'Itàlia, identificat pels locals amb un dels companys d'Ulisses que va ser assassinat en aquell indret pels nadius (Pausànies, VI, 6).¹¹ Pel que fa al segon grup, històries pseudobiogràfiques modelades a partir dels esquemes del mite heroic es generen al voltant de personatges històrics pertanyents a determinats tipus humans o ocupacions importants per a la *polis*: fundadors de ciutats (Battos, fundador històric de Cirene en el segle VII aC, que és presentat en el relat fundacional amb trets heroics, com el defecte físic o la lluita contra un lleó),¹² legisladors (Licurg, legislador d'Esparta), tirans (Periandre de Corint), vencedors esportius (Teàgenes de Tasos), poetes (Homer, Hesíode, Arquíloc), savis (el grup dels Set Savis), filòsofs (Tales, Sòcrates, Aristòtil, Epicur), etc. En aquest grup, la figura d'Alexandre, com hem vist, constitueix un important nexa de connexió i continuïtat entre el període arcaic i clàssic i l'època tardana.

En tots aquests casos, les tradicions locals generen, a partir dels esquemes narratius del mite heroic, relats al voltant de llocs o personatges històrics que d'una banda es diferencien del mite heroic panhel·lènic pel seu caràcter més concret i local, mentre que, per la seva estructura narrativa tradicional, es distingeixen també del fet puntual i irreductible a què aspira la historiografia naixent en tant que «discurs del particular»,

11 Sobre la utilització de les històries d'Ulisses i altres herois del cicle troià tant pels grecs de l'àmbit colonial com per les poblacions locals, vegeu Malkin (1998).

12 L'esquema narratiu de la història fundacional en el context colonial és analitzat per Dougherty (1993).

tal com la definirà Aristòtil.¹³ A aquest espai entremig del mite i la història li escau bé l'etiqueta de «legendari».

4. Mite i literatura: el naixement de la llegenda literària

L'aparició de l'alfabet a Grècia a principis de l'època arcaica no suposà la desaparició dels modes compositius i comunicatius propis de la cultura oral. La coexistència de l'oralitat i l'escriptura al llarg de tot el període arcaic i clàssic comporta una dinàmica extremadament complexa de relació entre les formes de la literatura oral, lligada a la representació performativa en contextos col·lectius, i els incipients esquemes de composició literària, amb concepcions de l'autor, l'obra i el públic més propers a la idea de literatura que s'acabarà imposant en la civilització occidental a partir del període hel·lenístic. En aquest procés cal emmarcar les relacions entre els mites tradicionals i l'aparició de noves històries més associades a la ficció i el joc literari. Tanmateix, aquestes relacions són complexes i fluctuants i no poden reduir-se a un esquema simplista d'evolució del mite a la ficció literària, de la poesia popular anònima a la literatura d'autor, ja que tots dos elements, l'oral i l'escrit, el mític i el literari, es troben estretament imbricats en la majoria de les obres d'aquest període, començant pels poemes homèrics i molt especialment a l'*Odissea*.¹⁴

Hem esmentat abans el paper usualment atribuït a l'*Odissea* com a precedent de les històries sobrenaturals de trobades entre els morts i els vius. De manera més general, es sol reconèixer una influència important del poema homèric en el desenvolupament en èpoques posteriors d'altres gèneres de caire narratiu, en especial la novel·la, però també relats de

13 Hi ha, però, diferències de grau entre els historiadors: si Heròdot, que generalment deixa de banda el mite, fa un ús extensiu d'aquest tipus d'històries, Tucídides en prescindeix completament. Un bon exemple és el contrast entre els relats de la fundació de Cirene en el llibre IV d'Heròdot, plens d'elements legendaris comparables als motius del mite heroïc, i l'eixuta relació de les fundacions de les ciutats gregues de Sicília al principi del llibre VI de Tucídides, totalment desprovista d'elements narratius de caire tradicional.-

14 La bibliografia sobre la complexa relació entre el mite i la literatura a Grècia és immensa. Vegeu especialment, des de la perspectiva que aquí ens interessa, Kirk (1972), Dupont (1994) i López Férez (2002 i 2003).

viatges, reals o fantàstics (incloent-hi paròdies crítiques com la *Història Verídica* de Llucià) o descripcions més o menys historicoetnogràfiques sobre terres i pobles llunyans, com ara els llibres sobre Pèrsia i l'Índia de Ctèsies de Cnide (segle IV aC). El caràcter més pròpiament literari de l'*Odissea*, respecte a la *Iliada* o altres poemes èpics que coneixem fragmentàriament, rau en gran part en la multiplicitat d'històries i nivells narratius que s'entrecreuen al llarg del poema, plantejant qüestions com la relació entre la realitat i la ficció o el versemblant i el fantàstic, l'auto-representació del poeta (l'aede o cantor) i de la creació poètica dins de la mateixa obra o els ecos intertextuals amb altres narracions o versions de la història conegudes pel públic.¹⁵ Aquests elements suggereixen un joc pròpiament (meta)literari, diferent del de la tradició de la poesia oral tradicional, a la qual, tanmateix, el poema segueix pertanyent. En aquest context de diversitat de registres narratius i de joc amb els seus graus de veracitat o credibilitat podem identificar alguns elements més propis de la llegenda que del mite.

Repassem, de manera esquemàtica, els principals tipus de relat i modes narratius presents en el poema:

- a) la història principal: el relat marc, el retorn d'Ulisses de Troia, pertany al mite panhel·lènic, en la mesura que forma part del cicle troià, és narrada pel poeta-aede extern al relat i validada per la inspiració de la Musa; els mateixos trets caracteritzen també els cants dels personatges-aedes interns al relat, Femi i sobretot Demòdoc, sobre les històries dels déus (els amors d'Ares i Afrodita) i diversos episodis de la guerra de Troia (la història del cavall), igualment pertanyents al mite panhel·lènic tradicional;
- b) les històries falses narrades per Ulisses i per Atenea, tots dos mestres d'astúcia, en diversos moments del poema per tal d'amagar la seva veritable identitat; el context narratiu marca aquests relats com a pures ficcions inventades pels personatges, però paradoxalment són molt versemblants, reflecteixen un món no heroic, de contactes comercials a través del mar, que correspon més al món real del públic del poema que al mite heroic de la trama central;

---

15 Sobre la multiplicitat de narracions dins de l'*Odissea*, vegeu Alden (2017).

- c) les històries narrades per altres personatges del poema, que no són ni validades ni falsejades ni pel narrador ni pel context narratiu, tot i que poden arribar a ser contradictòries entre elles, com és el cas entre els relats paral·lels de Menelau i Helena, en el cant IV, sobre l'actuació de la mateixa Helena a Troia, a favor o en contra dels grecs. Aquestes històries són en principi pròpies del món heroic, però no podem decidir sobre la seva tradicionalitat. Un cas especial és el relat autobiogràfic d'Eumeu, el porquer d'Ulisses, en el cant XV (Homer, *Odissea*, XV, 390-485), que barreja els elements versemblants de les històries falses d'Ulisses i Atenea (comerçants fenicis) –però sense que aquí puguem saber si el relat és fals o verídic–, amb elements fantàstics més propis de la història central de les aventures d'Ulisses (Eumeu era fill del rei d'una illa que no coneix la malaltia ni la pobresa). Aquesta situació a mig camí entre els dos tipus d'històries narrades pel protagonista (els ítems *b* i *d* de la present classificació) suggereix que la figura d'Eumeu funciona, des del punt de vista narratològic, com un *alter ego* del mateix Ulisses.
- d) la història central del viatge d'Ulisses, narrada en primera persona, plena d'elements fantàstics i sobrenaturals (un monstre caníbal, una maga que transforma homes en animals, un viatge al món dels morts), que no té l'autorització professional de la Musa inspiradora de l'aede i per tant queda fora de la validació divina del mite. Especialment interessant és l'episodi en què l'audiència del relat, representada pel rei Alcínous, interromp Ulisses per plantejar explícitament la qüestió de la credibilitat –que es resol positivament–, significativament en el moment en què el protagonista-narrador ha arribat al punt més increïble de la història, la baixada al món dels morts i la conversa amb aquests:

[Alcínous] – Ulisses, no, ni un moment hem jutjat, mirant-te, que fossis un d'aquests xarlatans i embolicadors, com la terra negra molts en pastura, que van pel món d'escampada conjuminant falsedats (*pséudea*), que l'ull de ningú no hi veuria. No, tu, et corona de gràcia (*morphé*) el que dius, i el que penses (*phrénes*) de noble, i ens has contat, com podria fer-ho un cantor (*oidós*), amb ciència, les desventures de tots els argius i les teves mateixes. Mes a veure, parla'm i esbrina'm això amb franquesa: (*atrekéôs*: amb exactitud)

si veïeres algun dels companys divinals que seguiren
 cap a Ílion amb tu i allí la mort van atènyer.
 Llarga és la nit, com un déu no ho pot dir; i encara no és hora
 de dormir al casal; i tu conta'm prodigis i fetes (*théskela érga*: fets prodigi-
 giosos).

Fins a l'Aurora divina tindria aguant, si tu fossis
 pacient per a estar-te a la sala contant-me tes penes.

(Homer, *Odissea*, XI, 363-376).

En tot el joc entre nivells narratius diferents que hem esmentat abans es troba implícita la qüestió del divers grau de veritat o falsedat, de credibilitat o escepticisme dels diversos tipus d'històries. Però és en aquest passatge, referit a la història central de l'obra, on es tematitza de manera explícita aquesta qüestió. Aquest relat és ple d'elements fantàstics (*théskela érga*), realment increïbles des dels paràmetres corrents del mite heroic grec, com apareix a la *Iliada* o fins i tot a la resta de l'*Odissea*, però és creguda malgrat tot per l'oient basant-se en la bellesa i coherència (*morphé*) de la història i en la fiabilitat que el bon enteniment (*phrénes*) del narrador suscita en la seva audiència. El joc literari amb la resta de relats de l'obra es fa manifest quan aquest narrador (Ulisses) és explícitament comparat amb un aede (nivell narratiu *a*) i contraposat a un rodamón inventor d'històries falses, exactament allò que és i fa Ulisses en altres parts del poema (nivell *b*). Entre el mite divinament sancionat cantat per l'aede i la història falsa inventada *ad hoc* per un personatge, la història de les aventures d'Ulisses ocupa l'espai intermedi entre la creença i el dubte característic de la llegenda, en aquest cas en la forma del *Memorat*, és a dir, de l'explicació en primera persona d'una experiència fantàstica, però que és presentada com a real i proposada a la creença o incredulitat dels oients. La tematització polemitzant de la credibilitat de la història que trobem en el passatge citat situa aquest relat en el cor de la definició de la llegenda tal com l'entén Dégh (2001: 97): «The legend is a legend once it entertains debate about belief».¹⁶ Des d'aquest punt de vista, l'extraordinari relat que fa Ulisses del seu increïble viatge, que ocupa una bona part –i la més famosa– de l'*Odissea*, pot ser considerat la primera llegenda de la literatura occidental.

---

16 Sobre la qüestió de la creença plantejada en relació al mite grec, vegeu Veyne (1983).

5. Conclusions

La llegenda és una categoria de la narrativa tradicional que s'ha mostrat particularment elusiva als intents dels estudiosos de definir-la i distingir-la d'altres formes narratives properes, especialment el mite i el conte. Aquesta dificultat és encara més greu quan ens remuntem al món de l'antiguitat clàssica, una època anterior a aquelles en les quals la llegenda ha estat tradicionalment identificada i estudiada, des de l'edat mitjana als nostres dies. L'absència, en la llengua grega antiga, d'un terme propi que pugui correspondre al nostre concepte de llegenda suscita fins i tot el dubte de la validesa d'aquest concepte en la cultura grega.

I tanmateix, no és difícil identificar en les fonts conservades històries similars als diversos tipus de relats que en temps moderns són considerats llegendes, especialment en els períodes més tardans. En l'època arcaica i clàssica, en canvi, la identificació de la llegenda és més complicada, en part per la migradesa de les fonts, en part per l'omnipresència del mite, que ocupa a Grècia molts dels àmbits usualment atribuïts a la llegenda, com ara el del relat etiològic o la narració pseudohistòrica. Tot i així, les esquerdes que en aquest període comencen a obrir-se en el mite com a discurs global, l'únic a qui se li reconeixia la capacitat d'explicar la realitat, i que conduiran a l'aparició de discursos alternatius com la història, la filosofia o la literatura, deixen espais intermedis ocupats per un nou tipus d'històries, en les quals podem reconèixer aspectes característics de la llegenda.

A efectes de claredat, podem enumerar de manera esquemàtica quins són, al nostre entendre, aquells trets definitoris de la llegenda –d'entre les successives definicions que han estat proposades des del primer intent dels Grimm– que poden mostrar-se més útils per comprovar l'aplicabilitat del concepte al món grec:

- aparença d'historicitat: el món descrit és com l'actual, amb noms i llocs precisos i reals (tot i que a Grècia aquest és també un tret del mite, sobretot del mite heroic);
- element meravellós o sobrenatural (i presentat com a tal) que irromp en aquest món;
- pretensió de veritat, proposada a la creença del públic, sovint presentada o problematitzada explícitament en el mateix relat;
- funció explicativa, sovint relacionada amb les inquietuds, les pors o els interessos del context cultural, donant lloc, segons l'element

que requereix explicació, a diversos tipus de relat llegendari: etiològic, històric o sobrenatural.

Tots aquests elements poden identificar-se, com hem vist, en un conjunt d'històries del món grec antic que se situen en els marges del mite, estretament relacionades però al mateix temps diferenciades d'aquest. Caldria un estudi més aprofundit d'aquestes històries i de la seva inserció en el context cultural respectiu per establir si, més enllà de la seva heterogeneïtat, poden ser agrupades en un conjunt unitari corresponent a la llegenda de les èpoques posteriors i del món contemporani. En qualsevol cas, la llegenda constitueix si més no una categoria útil per a l'estudi d'uns espais narratius en les fronteres entre el mite i altres discursos que són sovint negligits en els estudis, almenys en part per la seva resistència a l'anàlisi i la classificació.

Podem concloure amb una observació que s'ha després de la nostra recerca sobre la llegenda a la Grècia antiga i que es podria fer extensiva a la llegenda com a concepte general. La llegenda es localitza en la perifèria, en els marges del discurs vàlid imperant (ja sigui el mite, en el món grec antic, la religió, en molts períodes, o la ciència, en el món modern i contemporani), fa servir els elements propis d'aquest discurs (personatges, objectes, conceptes) per explorar-ne els límits, es situa (alternativament o simultània) a dins i a fora d'aquests límits, i per aquest motiu té una funció ambivalent: pot ratificar o qüestionar la validesa d'aquell discurs. Des de l'*Odíssea*, a més, és material predilecte de la literatura, entre altres motius perquè serveix per tematitzar de manera explícita la dialèctica realitat-ficció, fascinació-engany, creença-invenció, que caracteritza la creació literària com a espai autònom tant del mite com de la història.